

nu i prekomjernu ulogu“ u svijetu koju ne mogu u potpunosti iznijeti, ali iz koje se ne žele izvući niti je podijeliti.

Zapad se doima kao pobjednik, ali „pobjede su često porazi“. Kao što je nesreća hladnog rata donijela balans u svijetu, tako je i Zapad pobijedio sam sebe nametanjem svojih zakona i matrica drugima. Primjer za to jesu zemlje poput Indije i Kine. Nadalje, pobjeda zapadne demokratije donijela je uniformizam, odnosno vrenje i pukotine unutar globalističkog projekta. Zato je, tvrdi Maluf, intelektualno poštenije govoriti o komunitarizmu, a ne o pluralizmu. Prvi pojam je stvarnost, drugi dalek san.

Mnogi ljudi uopće ne primjećuju kako je globalistička manija sa Zapada polučila u svijetu neviđene razlike, animozitete i sukobljavanja. Umjesto jednog „zajedničkog sela“, svijet se pretvorio u džunglu plemenskih saveza, odnosno arenu komunitarizma koji jeste *sistem političkog zastupanja utemeljen na religijskoj i etničkoj pripadnosti*. Iako se danas sa prezirom gleda na prošla vremena, jedino je moderno ili doba globalizacije iznjedrilo totalitarne poduhvate, tiranije i ratove nezapamćene u ljudskoj povijesti.³ *Svijet je u stanju opsade*, kaže Maluf. Za izlazak iz ovakve situacije potrebno je napraviti suštinske razlike i osigurati istinski legitimitet vlasti.

Upravo u drugom poglavlju svoje knjige, Maluf analizira pitanje legitimiteta kojeg imenuje *onim što omogućuje narodima i pojedincima da prihvate, bez pretjerane sile, autoritet neke institucije personifikovan ljudima i smatran nosiocem općih vrijednosti*. Danas to nije čest slučaj, posebno u arapskom svijetu koji ne poznaje poštene izbore, legitimne državnike itd. Analizirajući fenomen legitimiteta u arapskom svijetu, Maluf izdvaja lik Džemala Abd al-Nasira, čovjeka koji je Arapima ponudio san nakon viševjekovnog tavorenja u zavjetrini historije. Iako je ostvario veoma malo od svega što im je obećavao, Naser je zauvijek ostao *predsjednik svih Arapa*. Sistematskim neprijateljstvom prema svemu što je alogeno na egipatsko društvo, postao je uzor za Egipat, Arape, Afriku – treći svijet. *Sa Naserom su imali osjećaj da su ponovo stekli dostojanstvo i da će koračati poput drugih nacija uzdignuta čela*. U duši Arapa tinjala je žudnja palog vojnika da se vrati i pobjedi one koji su ga izvrgli ruglu. Naser je iskazao otpor tirpartiturnoj agresiji. To je donijelo trijumf i zaludenost narodnih masa. Stoga su Arapi bili uz njega do smrti. Kada je pobjeđivao imao je aplauze, kada je gubio kletve su išle ka njegovim neprijateljima. *Narodi su uvijek zahvalni onome*

3 Aktualan primjer jeste zajednica Mandejaca koja je preživjela gotovo sva najveća carstva od starog vijeka do danas. Nakon američke okupacije Iraka, Mandejci skoro nestaju sa lica zemlje.

ko im pruži epopeju, divljenje drugih i malo goropadnosti. Ipak, ovaj legitimitet više se može opisati iracionalnim. Junski rat 1967. godine presudio je Naseru. Nakon njega na vlast je došao Anwar al-Sadat koji je uradio mnogo više od Nasera, povratio vojni ugled, dostojanstvo, pa čak i naklonost Zapada. Ipak, u svojoj zemlji i arapskom svijetu, bio je omražen i na kraju ubijen. Ništa bolja situacija nije ni u drugim arapskim zemljama.

Prema Malufu, sve arapske zemlje podijeljene su na dva svijeta: *javni* ili oficijelni, koji je vidljiv, ali bez narodne podrške i *podzemni* ili nevidljivi, koji uživa veliku, ali *prtajenu* podršku, iako je nesposoban da trajno nosi odgovornost vlasti. Ni jedni ni drugi ne nose *stvarni legitimitet* naroda. I pozicija i opozicija u arapskom svijetu nisu sposobni da vladaju, beskompromisni su prema unutarnjim oponentima i odveć vazalski prema Zapadu.

Kriza legitimiteta doprinosi poremećenosti svijeta općenito. Tako Maluf primjećuje kako 5% stanovništva (populacija SAD) donosi odluke koje određuju budućnost planete više nego ostalih 95%. Jurisdikcija SAD na cijeloj planeti nema stvarni legitimitet, jer joj mandat nije povjerilo svjetsko stanovništvo. *Odsutvo legitimiteta nalik je bestežinskom stanju bez nekog ustaljenog vida ponašanja*. U takvom stanju *nema nijednog autoriteta, realne moralne kredibilnosti... Ljudi vjeruju da je svijet džungla gdje vlada zakon jačega, i gdje su svi udarci dozvoljeni*. Stoga je razumljivo kako u svijetu danas imamo veliki porast nasilja, haosa i tiranije.

U posljednjem poglavlju, Maluf pokušava ukazati na moguća rješenja u svijetu koji postaje nemoguć. Umjesto moderne samozaljubljenosti i mode relativizma, Maluf poziva na uočavanje jedinstvenosti vremena i mjesta u kojem živimo, te iznalaženje novih identiteta, vrijednosti i mjerila. Iako se opisuje kao vatreni epikurejac, Maluf teži *novom načinu života, promjeni navika, i samoograničavanju naspram rastrošnosti i pretjerivanja*. U sazvučju Donnovih stihova, on poručuje kako u modernoj avanturi čovječanstva više nema stranaca, nego saputnika. *Budućnost nije ispisana unaprijed, na nama je da je napišemo, da je zamislimo i da je smjelo izgradimo*. Sve to trebali bismo učiniti zajedno, jer razlike među nama nisu nepromjenjivi aksiomi, *već posljedice ljudskog ponašanja i vrludanja ljudskih institucija*. Na kraju, „poremećenost“ se svodi na pitanje čovjekove spremnosti da izabere drugačiji pravac kretanja i promijeni životni fokus.

U Paskalovom maniru, Maluf zaključuje: *Ako ne promijenimo ponašanja, i ako se (apokaliptička) prijetnja pokaže stvarna, sve ćemo izgubiti; ako uspijemo radikalno*

promijeniti ponašanja i navike, a prijetnja se pokaže iluzornom, nećemo apsolutno ništa izgubiti.

Sve navedeno preporučuje knjigu *Poremećenost sveta* kao odlično štivo širokom krugu čitatelja. U njoj Maluf zadržava svoju britkost i lucidnost, posebno kada govori o koketiranju vjere i socijalnih normativa u XX vijeku. Naravno, ne nedostaje niti literarnih pasaža u kome se otkriva njegov prirodni romansijski dar. Kako je knjiga, u krajnjem, jedan detaljan i iscrpan esej, čitatelji će primijetiti i određena vrludanja, antietične situacije, pa i paradoksalne tvrdnje. Nije li to, uostalom, neizbježna osobina modernih *apostola evropskog kozmopolitiskog iskustva* kakvim Amin Maluf, nažalost, teži biti.

Mirza SARAJKIĆ

SURVIVAL STOLJEĆA IDEOLOGIJA

Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u BiH, Sarajevo, Dobra knjiga, 2009., 215 str.*

„Težak je posao i pisati ovakvo djelo, treba poznavati svijet, građu sakupljati, babe plaćati, kafom ih i duhanom častiti da koju saznaš, a konac konca? Hasne nikakve.“
Antun Hangi¹

Stvaranjem novog društvenog poretka i uspostavljanjem drugačijih društvenih odnosa sa dolaskom Osmanlija u Bosni dolazi do simbioze zatečenih i donesenih kultura i uticaja, uglavnom olakšane time što s jedne strane vlast nije težila zatiranju zatečenog stanja, a s druge strane što dolazi do širenja islama kao glavnog faktora u formiranju, između ostalog, novog lika kulturne historije Bošnjaka. U daljem historijskom slijedu Austro-Ugarska utiskuje srednjoevropski pečat u dotadašnji osmansko-islamski način života, doprinoseći osebnosti karaktera domaćeg muslimanskog stanovništva.

Historijska pozadina sveukupnih prilika u Bosni i Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća obilježena je velikim dijelom radom na prosvjetnom i kulturnom razvoju muslimanskog stanovništva. Između vrijednih pregalaca u tom pravcu

¹ Aiša Softić, „Antun Hangi i njegov rad na sakupljanju narodnih običaja i pjesama kod bosanskohercegovačkih muslimana“, „Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu“, Etnologija, Nova serija, sv. 40/1985, str. 18

(Osman Nuri Hadžić, Ivan Aziz Miličević, Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić, Hamid Šahinović Ekrem, veliki reformator Džemaludin Čaušević,...), pojavljuje se niz autora čija je produkcija nekad rezultat poticaja zvanične kulturne politike, nekad pojedinačnog uklona, interesa i entuzijazma, a nekad svega toga zajedno.² Djelo Antuna Hangija, prosvjetnog radnika, sakupljača bošnjačkih narodnih pjesama i istraživača života i običaja ovog etnosa kritičari obično svrstavaju upravo u ovu treću grupu. Ove godine se navršava 110 godina otkako je ovaj autor otjelovio svoj doprinos poznavanju i promociji etnografske i kulturne historije Bosne i Hercegovine kroz djelo „Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini”.³ U skladu sa aktivnim prerastanjem nacionalnog situiranja i određivanja bošnjačkog naroda kao „muhamedanaca u BiH“ već naredno, znatno prošireno izdanje ove knjige, imat će izmijenjen naslov – „Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini – 4“, dok će se 3. izdanje pojaviti tek 1990. godine, unoseći veliko „M“ u riječi „Musliman“ u naslovu.⁵ Ako se vodimo principom da potrebu za novim izdanjem najbolje možemo ocijeniti prema onom koliko je određeno djelo preživjelo i koliko je ostalo aktuelno u današnjim uslovima, doći ćemo do sljedećih zaključaka: ako se djelo posmatra u kontekstu epohe u kojoj je nastajalo (a to je nužnost svakog ispravnog čitanja), primijetiti će se da je većina nedostataka u djelu rezultat općeprihvaćenih mjerila s kraja 19. stoljeća. „Slike u glavi“ sa kojima i sam Hangi dolazi u Bosnu i koje imaju

2 Dok autor poput Grđića Bjelokosića (Luka Grđić Bjelokosić, „Život i običaji Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini“, napisao Antun Hangi, Karadžić, br. 1, god. IV, Aleksinac 1903) nedvosmisleno odriče Hangijevo poznavanje života i običaja „naših Muslimana“ i podvlači Hangijevo naglašenu poruku da su Bošnjaci Hrvati muslimanske vjeroispovijesti koje je nova vlast ovakvim projektima željela da pridobije za svoje političke ciljeve, skoro stoljeće kasnije Aiša Softić (ranije nav.dj.), ističući napor autora da prikaže specifičnost života i običaja Bošnjaka, smatra da je teško biti isključiv u tvrdnji da li je Hangijev rad na ovom polju bio plod entuzijazma ili austrougarske politike u Bosni i Hercegovini, ali da je autor u najvećoj mjeri uspio u svom naumu predstavljajući života Bošnjaka.

3 Antun Hangi, „Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini“, napisao Antun Hangi, preštampano iz *Osvita*, Mostar, „Tisak Hrvatske dioničke tiskarne“, 1900.

4 Antun Hangi, „Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini“, napisao Antun Hangi, drugo znatno povećano i ispravljeno izdanje, Sarajevo, Naklada Daniela A. Kajona, 1906, str. 242

5 Antun Hangi, „Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini“, priredila Radmila Kajmaković, 3. izd., Sarajevo, Svetlost, 1990.

prirodnu osobinu da nadžive ideologije, nisu smetale da sveukupna korisnost i kvalitet djela Antuna Hangija učine da ono opstane, traje cijelo jedno stoljeće, pa čak sačuva toliko aktuelnosti u sadržaju do naših dana. U valorizaciji značaja ovog djela to govori samo po sebi.⁶ Kad je riječ o prisutnosti ovakvog tematskog usmjerenja može se reći da je ovo djelo bilo prvi pokušaj sintetskog prikaza života i kulture Bošnjaka s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Bosanskohercegovačko kulturno stvaralaštvo 20. stoljeća u širem smislu karakterišu konstante poput usitnjenosti tema, manjka sintetičkih studija, uzdržanosti u tretiranju dugogodišnjih „tabu“ tema, te usmjeravanje istraživanja na pitanja koja su samo trenutno i kratkoročno vezana za lokalni *milieu*. Sve to stvara sliku određene ograničenosti većeg dijela bosanskohercegovačkih autora u praćenju općih procesa. To nije slučaj sa autorom kao što je Antun Hangi, koji čak u godinama živih društvenopolitičkih, ekonomskih i kulturnih previranja vodi računa o zahtjevima bošnjačkih intelektualaca tog vremena i uvažava potrebu za pravilnijom nominacijom naroda, mijenjajući „Muhamedance“ iz naslova svog djela u, za to vrijeme prihvatljivije, „muslimane“. Pored toga, u stalnim otimanjima oko muslimanske baštine Antun Hangi je samim naslovom na neki način zaštitio ovaj korpus. Službovanje koje je učitelja Antuna Hangija vezalo primarno za gradove Maglaj, Bihać, Banju Luku i Sarajevo ograničilo je, nažalost, domet autorovih saznanja u lokalnim koordinatama. Bosansko područje zavarava svojom geografskom minijaturom, pa se lokalni elementi – i to ne samo kod Hangija – često uzimaju kao standardi za cjelokupni bosanskohercegovački prostor. Kad se govori o životu, običajima, tradiciji Bošnjaka, oni su u velikoj mjeri rezultat njihovog pokušaja da se uhvate ukoštac sa ondašnjom stvarnošću. Međutim, pošto se pri ovom susretu razvija i karakterizacija ne na razini života pojedinca, nego na razini etičkog života zajednice, treba uzeti u obzir nedostatnost Hangijeve poznavanja prilika u svim dijelovima Bosne i Hercegovine, njegovu usmjerenost

6 Zanimarimo li optužbe kritičara za političku motiviranost Hangijeve pisanja ili njegovo tretiranje samo kao literarnog djela, ostaje jedna nepobitna civilizacijska činjenica da je za Austro-Ugarsku Bosna koju poznajemo kao zemlju sa iskustvom višenacionalne zajednice bila u velikoj mjeri još uvijek „terra incognita“ u Hangijevo vrijeme. Iz toga proizilazi, ali daje i izvjesno svjetlo novo pitanje: zašto je, ustvari, Hangijevo pažnja usmjerena na muslimanski korpus, kad i pravoslavni i katolički u Bosni nose jednako zanimljivih mogućnosti istraživanja?

na tretiranje skoro isključivo gradskog stanovništva (uz potpuno zanemarivanje života i običaja među seljaštvom), brojna pojednostavljanja i uopćavanja na mjestima gdje se to nikako ne može činiti (izjednačavanje pojma „kumstva“ kod Bošnjaka, Srba i Hrvata, na primjer), nepoznavanje suštine temeljnih islamskih ustanova koje su u Bosni u potpunosti poštovane (na primjer, suštine bračnog ugovora među muslimanima kojeg autor prikazuje kao „kupovinu žene“). Imajući ovo na umu ipak se može reći da je autor svoje istraživanje postavio u solidan teorijski okvir, dajući nam djelo koje u svojoj konačnici do današnjih dana predstavlja nesumnjiv doprinos poznavanju kulturne historije BiH, ali i kao element posebno bošnjačke baštine. Iako na više mjesta dehistorizovana različitim elementima umjetničkog izražavanja, autorova saznanja – iskazana inače pitkim i lahkim stilom kazivanja Antuna Hangija – i danas plijene pažnju čitalaca, što je dovoljan razlog za novo izdanje ovog djela i njegovu prezentaciju zainteresiranima. Zamjerke koje smo iznijeli služe samo za naglašavanje potrebe da se ulažu dalji naponi u predstavljanja života i običaja Bošnjaka u njihovoj punoj raznovrsnosti i prostoru na kojima su postojali i opstajali. Savremena kretanja u svijetu – posebno naučne i stručne literature – stvorila su atmosferu dostupnosti brojnih djela književnohistorijske i etnološko-folklorističke tematike. Međutim, kvantitet ovih djela ne donosi istovremeno i kvalitet informacija u njima, pa se mali broj knjiga uspijeva održati kao referencijalna vrijednost u kulturi uopće. I pored višesmjernog uopćavanja, sažimanja ogromnog bogatstva života i kulture Bošnjaka u uske geografske granice u njegovom doseg, djelu Antuna Hangija ne može se osporiti značaj reprezentativnosti i približavanja života jednog sloja muslimanskog stanovništva, pretežno uglednih i bogatih građana. Hangi to na momente radi na umjetnički način, ne praveći razlike između historijskih činjenica i narodnih zapamćenja, što kritičkom peru daje direktnu mogućnost da dovede u pitanje vjerodostojnost svega što autor donosi. Međutim, kako elementi tradicije imaju i istinskih historijskih vrijednosti, treba prihvatiti i autorov osjećaj da narodne pjesme koje donosi u djelu, npr. mogu razotkriti neke elemente u običajima i stilu života bosanskohercegovačkih muslimana. I sam autor u 2. izdanju svoje knjige priznaje da je naslov djela preopširan prema njegovom sadržaju i da bi bolje bilo da je glasio *Iz života i običaja muslimana u Bosni i Hercegovini*, jer nije opisao niti je mogao

opisati „u jednoj knjizi sve običaje naših muslimana“. Veličina priznanja ogleda se i u činjenici da za cijelo proteklo stoljeće ne samo da nije urađena sinteza u vidu knjige koja bi obuhvatila svu raznolikost života i običaja Bošnjaka, nego nema ni dovoljno pojedinačnih studija kojima bi bili obrađeni segmenti takve sinteze.⁷ Pored toga, simptomatično je decenijsko „čutanje“ u tretiranju ovakve problematike u naučnim projektima, uključivanju u udžbeničku literaturu, pa samim tim i izdavaštvu, između sjajnih pojedinačnih autorskih zahvata Muhsina Rizvića ili Alije Isakovića.⁸

Kroz sve rečeno o djelu Antuna Hangija suvišna je dalja elaboracija razloga zbog kojih je Dobra knjiga prepoznala potrebu za novim izdanjem. Duh altruizma da svijetu predstavi svoja saznanja autoru Hangiju daje ono čega je današnji čitalac u velikoj mjeri lišen zbog vlastitih uklona ili sujete. Naime, u vremenima velikih političkih promjena narodi su uglavnom spremni da smatraju kako svijet počinje od njih. Ovakve knjige dokazuju trajne vrijednosti i otvaraju značajna pitanja poput onog da nije dovoljno voditi računa o onom šta sami mislimo o sebi nego i onom šta drugi misle o nama, a što stalno zaboravljamo.

mr. Ramiza Smajić

⁷ Zanimljivo je kako nobelovac Ivo Andrić nedvosmisleno ukazuje na netretiranost ove oblasti, kao i na „svoju nesposobnost“ da to uradi: „Nikada kod muslimanskog sveta nije bilo većeg tuđina od kućnog praga. Ja sam o muslimanima mnogo pisao, ali sam se čuvao da ne diram u njihov intimni život, odnose u porodici i sl. Ja, jednostavno, za to nisam bio sposoban. Njihov život poznat mi je bio samo do avlije, dalje – jok.“ Andrić dalje dodaje: „Zato sam često govorio Skenderu Kulenoviću, pokojnom Hamzi Humu, Zuki Džumhuri i još nekima: ‘Napišite štogod o muslimanskoj porodici, jer mi iz hrišćanskih kuća nismo sposobni da to uradimo. Šteta što me nisu poslušali.’“ (Ljubo Jandrić, *Sa Ivom Andrićem: 1968-1975*, Beograd, SKZ, 1977, str. 287)

⁸ Obiman opus radova Muhsina Rizvića (*Iznad i ispod teksta, Bosanskohercegovačke književne studije, Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu, O lirsko-psihološkoj strukturi sevdalinke, Prenapregnuta čulnost kao opsesija književnog izraza, Kult Bosne i Bošnjaka, Tri faze u razvitku psihološke proze Meše Selimovića, Svlačenje duše, Prisjećanja o Čatiću - pjesniku i patniku...*), kao i djela Alije Isakovića (posebno antologije i studije poput *BISERJA, Izbor iz muslimanske književnosti, O nacionaliziranju Muslimana, 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, potom *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku, Rječnik bosanskoga jezika...*) svjetli su dokaz da je bilo autora koji su kroz reafirmaciju mnogih bošnjačkih pisaca i bosanskog jezika utirali put oživljavanju nesumnjivo marginalizirane i potiskivane bošnjačke tradicije.

U OTVORENOM DRUŠTVU...

Religija i školovanje u otvorenom društvu (Grupa autora, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2009. godine)

Publikacija u izdanju Fonda otvoreno društvo BiH nastala je kao rezultat Programa podrške istraživanju javnih politika koji je u okviru Fonda pokrenut 2004. godine. Publikacija donosi tekstove više autora (Ahmet Alibašić, Sabina Čudić, Zlatiborka Popov-Momčinović, Amina Mulabdić i Emina Abrahamsdotter) kao rezultat njihovog istraživačkog napora u propitivanju modela vjerskog obrazovanja, njegovih pozitivnih i lošijih strana, prostora za unapređenje, uloge vjerskog obrazovanja u društvu itd.

Prvi tekst, autora Ahmeta Alibašića, nosi naslov „Vjersko obrazovanje u javnim školama u BiH: Ka modelu koji podržava suživot i uzajamno razumijevanje“. Tekst nudi analizu aktuelnog stanja na području religijskog obrazovanja u javnim školama u BiH, koje se svodi na konfesionalnu vjeronauku. Na osnovu provedenog istraživanja autor zaključuje kako vjeronauka kao trenutna forma realizacije religijske naobrazbe u BH obrazovnom sistemu uživa široku podršku svih uključenih subjekata (djeca, roditelji, vjerske zajednice). Ta podrška, međutim, nipošto ne znači da se u konceptu vjerskog obrazovanja ne mogu naći znatne slabosti i da mu se ne mogu uputiti prigovori. Analiza i njeni rezultati predstavljeni u tekstu pokazuju da „...*uprkos trenutnim nedostacima konfesionalne vjeronauke (u daljem tekstu vjeronauka) u bosanskohercegovačkim javnim školama, takva edukacija ima snažnu i značajnu korektivnu ulogu u odnosu na mnogo isključivije vjerske poruke kojima se često podučava unutar vjerskih zajednica.*“¹ Imajući u vidu određene faktore koji bi otežali znatniju reformu, stalna nadgradnja (i time postepeno reformiranje) postojećeg sistema nameće se kao najbolje rješenje. Takvo, unaprijeđeno, vjersko obrazovanje treba da posluži kao alternativa *isključivijim porukama* vjerskih zajednica i postane jedan od temelja suživota, a ne razgradnje i podjela u društvu.

Tekst Sabine Čudić konstatira postojeće odnose religije i obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Oni su određeni ratnim sukobima sa početka 90-ih godina prošlog stoljeća, etničkim i političkim podjelama

¹ Ahmet Alibašić, „Vjersko obrazovanje u javnim školama u Bosni i Hercegovini.“ u: „Religija i školovanje u otvorenom društvu - preispitivanje modela religijskog obrazovanja u BiH“, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2009. godine

u zemlji, ukratko - i odnosi u obrazovanju uopće (posebno u uređenju vjerskog obrazovanja) slika su ukupnog stanja u zemlji i društvu. Iako se vjersko obrazovanje temelji na ustavom zagaraniranim pravima, autorica naglašava potrebu ispitivanja odnosa religije i obrazovanja, pri tome misleći na preispitivanje koncepta zvanične obrazovne politike nadležnih državnih institucija. To preispitivanje treba da dovede do alternativnih koncepta koji bi ponudili više ujedinjujućeg i zajedničkog na putu prevazilaženja podjela u društvu. U tom smislu, tekst nudi prijedloge unapređenja pozitivnih zakonskih rješenja, te komparaciju bosanskohercegovačkog koncepta sa rješenjima iz EU, posebno sa austrijskim modelom. Na kraju, tekst donosi zaključak, kao rezultat analize, po kojem korištenje predmeta predstavlja pozitivno iskustvo i priliku za slobodu izbora.

Tekst Zlatiborka Popov-Momčinović bavi se posebno zanimljivim pitanjem, naročito za društva koja teže ostvarenju standarda pravne države i punog kapaciteta zagaraniranih prava svih, pa tako i manjina/zajednica. U svom tekstu Popov-Momčinović bavi se statusom i pitanjem obrazovanja vjerskih manjina koje ne spadaju u dominantne tri u Bosni i Hercegovini. Uključivanje manjih vjerskih zajednica u koncept vjerskog obrazovanja uslov je (pored ostalih) da BiH postane otvoreno i pluralno društvo, a ne „restriktivno trokonfesionalno“². U cilju prevazilaženja trenutne pozicije ovih zajednica studija nudi tri alternativne mogućnosti. Pored one koja predviđa trenutni koncept obrazovanja, druga mogućnost predviđa vjersku nastavu u javnim školama primarno orijentiranu na izučavanje ljudskih prava posebno na principima nepristrasnosti, objektivnosti, interdisciplinarnosti i refleksivnosti. Treća opcija temelji se na pozitivnoj diskriminaciji i podrazumijeva državnu pomoć u organizaciji i odvijanju vjerske nastave u samim zajednicama. Ključ ovog koncepta jeste u priznavanju takve prakse dijelom zvaničnog obrazovnog programa, a za rezultat ima poticanje integracije i uključivanja takvih zajednica, odnosno njihovih pripadnika u društvo.

Amina Mulabdić u svojoj studiji bavi se obrazovnom politikom vezanom za vjeronauku u školama u BiH. Predstavljajući aktuelnu situaciju, autorica konstatira veliki medijski publicitet koji izazivaju rasprave o vjeronauci, te potpuno suprotne stavove nekih društvenih subjekata. Vjerske zajednice su, s jedne strane, nepopustljive

² Momčinović - Popov Z., „“Male” religijske manjine u sistemu verske nastave u BiH: između nevidljivosti i negativnih stereotipa“ u: „Religija i školovanje u otvorenom društvu...“, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2009.